

ХҒТАР 16.41.25
Ғылыми мақала

Қ.Т. Бибеков¹, Қ.Қ. Сарекенова², Л.М. Оразғалиева³

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

³Astana IT University, Астана, Қазақстан

(E-mail: ¹kanysh.bibekov@gmail.com, ²sareke.kk@gmail.com, ³lauraorazgalyeva@mail.ru)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АЛТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ҮЙ-ЖАЙ ЛЕКСИКАСЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ-ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай атауларымен байланысты тұрмыстық лексика салыстырмалы-лингвистикалық аспектіде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – екі туыстас тілдегі үй-жайға қатысты атаулардың тарихи негізін, семантикалық құрылымын және лингвомәдени мазмұнын анықтау. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, лексика-семантикалық, сипаттамалық, жүйелеу және лингвомәдениеттанулық әдістер қолданылды. Эмпирикалық материал ретінде қазақ және алтай тілдерінің түсіндірме, диалектологиялық, этнографиялық сөздіктері мен әртүрлі стильдегі мәтіндер пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай лексикасының ортақ түркілік негізден бастау алатыны, алайда тарихи даму мен мәдени тәжірибеге байланысты екі тілде өзіндік лексика-семантикалық ерекшеліктер қалыптасқаны анықталды. Қазақ тілінде үй лексемасы баспана ұғымының ядролық атауы ретінде көрінсе, алтай тілінде осы ұғымды білдіруде айыл, тура сияқты лексемалардың белсенді қолданылатыны байқалды. Сонымен қатар үй-жай атауларының тек материалдық мәдениетті білдіріп қоймай, этностың дүниетанымын, отбасылық қатынастарын, әлеуметтік құрылымын және кеңістік туралы түсінігін бейнелейтін мәдени код қызметін атқаратыны айқындалды. Мақала нәтижелері түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге үлес қосып, үй-жай атауларының тарихи-семантикалық эволюциясын әрі қарай кеңірек түркілік материал негізінде қарастыруға негіз болады.

Түйін сөздер: үй-жай лексикасы, тұрмыстық лексика, салыстырмалы лингвистика, лексика-семантикалық талдау, лингвомәдениеттану.

Түсті: 25.03.2026; Жөнделді: 30.05.2026; Мақұлданды: 21.09.2026; Онлайн қолжетімді: 29.09.2026

Кіріспе

Тұрмыстық лексиканың ауқымды бөлігін қамтитын үй-жай атаулары халықтың материалдық мәдениетінен және шаруашылығы, тұрмысынан хабар береді. Туыстас қазақ және алтай халықтарының негізгі кәсіптері көшпелі және жартылай көшпелі малшаруашылығы болса да, тұрақты қоныстары да болды. Жаз жайлауда отыратын киіз үйлерінен басқа, қыстауда тастан, кірпіштен, ағаштан үйлер мен қора-қопсылар салды. Көшпелілер үшін қала мәдениеті де жат болмады. Сондықтан қазақ және алтай тілдерінде үй-жай лексикасы өте мол. Қазақ және алтай тілдерінің екеуі де түркі тілдері болғанмен, қазақ тілі батыс хун тілдерінің қыпшақ тобына, соның ішінде қыпшақ-ноғай бұтағына жатады. Ал алтай тілі шығыс хун тілдерінің қырғыз-қыпшақ тобына кіреді. Алтай тілі шығыс хун тілдеріне жатқанмен, тарихи кезеңдерде қыпшақ тілдерінің ықпалы күшті болған. Сонымен бірге алтай тілі бірнеше диалектіден тұрады. Оның тума-кижи, куманды-кижи, қуу-кижи кіретін солтүстік диалектісінде ұйғыр-оғыз бұтағына тән белгілер бар. Оңтүстік диалектісі майма-кижи, тэлэңгит, төлөс, чуй-кижи, тэлэңут сияқты өзіндік ерекшеліктері бар тармақтарға бөлініп кетеді (Баскаков, 1960). Алтай тілінде сөйлейтін адамдардың саны аз болғанмен де, тарихи-тілдік тұрғыдан алғанда бірегей ерекшеліктерге ие болғандықтан, қазақ тілімен салыстырмалы аспектіде зерттеу аса маңызды деп санаймыз. Мақала көлемі көтермейтін болғандықтан, ауыл тұрмысымен байланысты тұрақты үй-жай атауларын зерттеу нысанына аламыз. Қазақстанның көшпелілері ерте дәуірлерден егіншілікпен де айналысқан. 18-19-ғасырлардағы көшпелі қазақтардың егіншілігі туралы мәліметтер көптеп кездеседі (Масанов, 1995). Мақалада қазақ тіліндегі қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жаймен байланысты лексиканы салыстырмалы аспектіде талдау мақсат етілді.

Әдіснама

Зерттеу қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жайға қатысты атауларды салыстырмалы-типологиялық және лингвомәдениеттану тұрғысынан талдауға бағытталған. «Баспана, ошақ, үйді білдіретін лексикалық бірліктер барлық халықтарда, кез келген мәдениетте маңызды, негізгі орын алады» (Боктаева, 2016). Қай халықта болмасын, үй-жай тұрмыста да, мәдениетте де ерекше мәнге ие. Адамзаттың өркениетке қадам басуында баспана мәселесі сөзсіз бірінші орында тұрады. Сондықтан да үй киелі ұғым ретінде адамның рухани әлемінде де, тілдік әлемінде де берік орныққан.

Зерттеудің әдіснамалық негізін интегративті тәсіл құрайды, өйткені нысан тек тілдік бірліктермен шектелмей, олардың мәдени, этнографиялық және тарихи семантикасын қамтиды. Зерттеудің эмпирикалық материалы ретінде қазақ және алтай тілдерінің түсіндірме, диалектологиялық және этнографиялық сөздіктері, әртүрлі стильдегі мәтіндер алынды. Сөздік материалдар таңдамалы корпус ретінде іріктеліп, мәтіндік қолданыспен салыстырыла қарастырылды. Зерттеу барысында туыстас тілдер материалдарын зерттеу үшін тарихи-салыстырмалы әдіс алынды. Бұл әдіс арқылы қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жай, шаруашылық құрылыстарына қатысты атаулардың генетикалық төркіні, ортақ лексемалар мен семантикалық параллельдер, айырмашылықтар анықталды. Қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдеріндегі тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұнын зерттеген ғалымдар былай дейді: «Бұл тақырыптық топтың лексикалық бірліктері халықтың өзіндік өмірінің кез келген саласында аздаған ауытқуларға нақты жауап береді. Өмір сүру ортасының, рухани өмірдің, тұрмыс жағдайының өзгеруі және басқа да факторлар қазақ, қырғыз, қарақалпақ тілдерінің

сөздік құрамына әсер етеді» (Сағидолда және т.б., 2022). Халықтың тұрмыс жағдайының өзгеруі үй-жайға қатысты лексикада да көрініс табады.

Лексика-семантикалық әдіс атаулардың мағыналық құрылымын, функционалдық-мағыналық айырмашылықтарын айқындауда қолданылды. Мәселен, бір атаудың әр тілде түрлі шаруашылық типтерімен байланысты семантикалық жіктелуі назарға алынды. Лингвомәдениеттану әдісі үй-жай атауларының мәдени кодтары, көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына байланысты дүниетанымдық модельдер, «үй», «кеңістік», «қоныс», «қорған» концептілерінің ұлттық-мәдени мазмұны ашылды. Лексемалар мәдени таңба ретінде қарастырылып, олардың артындағы этностың өмір сүру стратегиясы реконструкцияланды. Сөздік деректерді нақтылау мақсатында мәтіндік талдау әдісі қолданылды. Сипаттамалық және жүйелеу әдістері арқылы жиналған материал тақырыптық-ұғымдық топтарға (тұрғын үй, шаруашылық құрылысы, қосалқы нысандар), функционалдық белгілеріне (уақытша/тұрақты, тұрғын/шаруашылық), мәдени мәніне (киелі, тұрмыстық, қорғаныштық) қарай жүйеленді.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ тілінде үй-жайды білдіретін үй, там, баспана сияқты т.б. лексемалар қолданылады. Дегенмен үй сөзі тұрақты әрі жиі қолданылып, «үй» концептісіндегі ядролық лексема қызметін атқарады. «Үй – адам тұратын, мекендейтін баспана» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Сонымен бірге отбасы, ғимарат сияқты т.б. ауыспалы мағыналарда қолданылуы кездеседі. Үй сөзінің шығу этимологиясы көне түркі тіліндегі «ev» сөзімен байланысты. «Древнетюркский словарь» авторлары «Ев» сөзіне мынадай анықтама береді: 1. жилище, становище. 2. Обитатели становище (Древнетюркский словарь, 1969). Үй сөзі әртүрлі дыбыстық варианттарда түркі тілдерінің көпшілігінде кездеседі. Мысалы, қарлұқ тобына жататын өзбек, ұйғыр тілдерінде өу / уу, оғыз тобына жататын түрік, азербайжан тілдерінде ev дыбыстық варианттарда келеді. Сол сияқты сібір тілдеріне жататын алтай, хакас, тыва тілдерінде үй дыбысталуы қазақ тіліндегі үй сөзінің дыбысталуына сәйкес келеді. Алайда алтай тілінде үй сөзі қазақ тіліндегідей жиі қолданылмайды. Алтай тілінде баспана ұғымын білдіретін айыл, тура сөздер бар. Айыл алтай тілінде кеңірек мәнмәтінде қолданылады және «үй, күрке, баспана», «киіз үй», «жаздық үй» мағыналарын білдіреді (Ерленбекова, 2005). Мысалы, Кызы, Жергелей кожо болгон болзо, айылдың да ичи аайлу-башту болор эди – Кызы, Дергелей бірге болған болса, үйдің де іші жақсы болар еді. Алтай тілінде айыл сөзі көбінесе алтайлықтардың дәстүрлі баспаналарын білдіреді. Алтайлықтарда киіз үйлермен қатар, ағаштан конус пішінді болып жасалатын үйлер де айыл деп аталған (Чайчина, 2014). Қырғыз тілінде айыл сөзі қазақ тіліндегі ауыл сөзімен сәйкес келеді. Бірақ алтай тіліндегідей үй мағынасын білдіруі кездеспейді.

Қазақ тілінде де, алтай тілінде де үй отбасымен байланыстырылып, киелі орын саналады. Алтай тілінде айылду, айыл-журтту – отбасылы деген мағынаны білдіреді. Қазақ тілінде үйлену етістігі үй зат есіміне –лен етістік тудыратын жұрнақ жалғануы арқылы жасалған. Сонымен бірге отбасылы мағынасында үйлі-баранды қос сөзі де қолданылады. Қазақ тіліндегі үй болу сөзінің мағынасы үйлену сөзінен де тереңірек. Оны «Үйлену оңай, үй болу қиын» деген мәтелден де аңғаруға болады. Осы мәтелде үйлену неке қию, той жасау ұғымдарымен тығыз байланысты. Ал үй болу ер мен әйелдің мінездері жарасып, бірінің қамын бірі ойлау, тұрмыстың ауыртпалығын бірге көтеру, бала-шағаны өсіріп-жеткізу сияқты т.б. мағыналарды қамтиды. Алтай тілінде де, қазақ

тілінде де отбасын құру үй ұғымымен байланыстырылады. Алтай тілінде «Ат болзо – үйгендү болор, айыл болзо – ээлү болор» деген мақал бар. Яғни «Ат болса, жүгенді болар, үй болса, иесі болар». Қазақ тілінің ерекшелігіне сәйкес аударсақ: «Ат жүгенсіз болмас, үй иесіз болмас». Үй тек заттық ғимарат емес, адамның иелігі мен тұлғалық сәйкестігін білдіретін символдық кеңістік (Abenaitwe, 2025). Адам мен оның үйін бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Егер иесі болмаса, үйді үй деп айтуға да келмейді. Қазақ тіліндегі «Еркек үйдің – иманы, Әйел – үйдің жиғаны» деген мақал ер мен әйелдің үйдегі міндетін білдіреді. Еркек үй иесі ретінде отбасының рухани тазалығына жауапты болса, әйел үйдің жасау-жиһазына, тазалығына жауап береді. Отбасының абыройы еркектің мойнында, үйдің жайлылығы әйелдің қолында болады. Сонымен бірге қазақ тілінде де, алтай тілінде де үйдің үй болып тұруындағы әйелдің отбасын сақтаушы мәртебесін көрсететін мақалдар бар. Мысалы, «Ада – айылчы, эне – ээси» – «Әке – қонақ, ана – иесі». Үйдің жайлы, құтты мекен болып тұруы әйелдің қолында болады. Қазақ тілінде де осыған ұқсас мақалдар бар: «Еркек түз сақтайды, әйел үй сақтайды», «Әйел – үйдің қазығы», «Үйді қырық еркек толтыра алмайды, бір әйел толтырады». Үй тұрмысқа жайлы, қолайлы орта ретінде де қарастырылады (Radziievska, 2010). Ал сол жайлылық әйел қолымен жасалады.

Қазақ тілінде үй сөзі көшпелі өмірде қолданылатын киіз үйді де, тұрақты тұрғын үйді де білдіре береді. Тұрақты тұрғын үйлердің өзі жасалған шикізатына қарай ағаш үй, тас үй, саман үй, шым үй, балшық үй, кірпіш үй сияқты т.б. болып бөлінеді. Сонымен қатар сыртқы пішініне қарай тоқал үй, шатырлы үй, биік үй, көп қабатты үй, екі қабатты үй сияқты т.б. тіркестер де жасалады. Мысалы, тоқал үй – төбесі жайдақ, шатырсыз үй (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, т.14, 2011). Қазақтар тоқал үйдің төбесін талмен, қамыспен жауып, үстіне сағдар төсеп, балшықпен сылайтын болған. Тоқал үйдің төбесінің жабылуы барынша қарапайым. Қазақ тілінде мүйізі жоқ ешкі, сиыр – тоқал ешкі, тоқал сиыр деп аталады. Тоқал сын есімі ұшы жоқ найзаны білдіру үшін – тоқал найза деп те қолданылады. Демек, тоқал үй дегенде де үйдің шатырсыз екенін білдіреді.

Қазақ тілінде тұрақты үйді там деген сөз де білдіреді. Там сөзі ортағасырлық қыпшақ, ұйғыр тілдерінде және оғыз тілінде дам түрінде кездеседі. Ол кезеңде там, дам сөздері төбе деген мағынада жұмсалған. Түрік, азербайжан тілінің диалектілерінде жайпақ, топырақтан жасалған деген сияқты мағыналарды білдіреді. Е.Поливанов там сөзін санскрит тіліндегі «дом» сөзімен байланыстырады (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2001). Көне түркі тілінде там қабырға, дуал мағынасын білдірген (Древнетюркский словарь, 1969). Там сөзі тұрақты тұрғын үйді білдіреді, ал киіз үйге қатысты қолданылмайды. Мысалы, 1. Енелі-келінді екеуі тамның ішін тазалап, есік-терезелеріне одеял, простыня ұстап, ұядай қып қойды (Ә.Тарази). 2. Екі ауызды там үйдің төргі бөлмесіне кіргізіп, киіздің үстіне құрақ көрпе төсеп, қонағын отырғызды да, өзі самаурын көтеріп сыртқа шығып кетті (Ш.Құмарова). Бірінші мысалда там сөзі тұрақты тұрғын үй мағынасын білдірген. Екінші мысалда там үй тіркесінде там сөзі үйдің тұрғылықты үй екенін білдіріп тұр. Сонымен бірге кейбір диалектілерде там сөзі – мола, бейіт мағынасында жұмсалады. Мысалы, Біздің жақта «там» деп өліктің үстіне ағаштан я кірпіштен тұрғызған, төбесі не ашық, не жайпақ үйді айтады (С.Мұқанов). Ақтөбе облысының Ырғыз ауданы, Батыс Қазақстан облысы Жымпиты ауданында, Қостанай облысы Жангелдин ауданында мола мағынасында кездеседі. Там сөзі мола сыртындағы қорған мағынасын да білдіреді (Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, 2005).

Тілдік деректерден көретініміз, там сөзі көне түркі дәуірінен бері белгілі бір құрылысты, қабырғаны, қорғанды, үйді, құрылыстың төбесін білдіру үшін қолданылып келген. Қазақ тілінде там сөзі тұрақты тұрғын үй мағынасында 19-ғасыр мен 20-ғасырдың бірінші жартысында белсенді лексикада қолданылған. Бұл жағдай қазақтардың көшпелі өмір салтынан жартылай көшпелі, отырықшы өмір салтына ауысуымен тікелей байланысты. Өйткені үй сөзі, негізінен, киіз үйді білдіргендіктен, там сөзі тұрақты үйді білдіру үшін жұмсалған. Қазіргі қазақ әдеби тілінде там сөзінің қолданыс аясы тарылып, көбінесе, ауылды жердегі үйді білдіреді. Қазақ халқының жартылай көшпелі тұрмысқа көшу кезеңінде жиі қолданылған тұрақты үй қоржын там деп аталады. Қоржын там – әдетте ортасы дәлізбен бөлінген екі бөлмелі үй. Қоржын там атқа артатын қоржын сияқты екі жағы симметриялы болып келеді. Атауы да қоржынға ұқсатудан туған.

Алтай тілінде тура сөзі: 1. Үй; 2. Ғимарат; 3. Қала деген мағыналарды білдіреді (Чумакаев, 2018). Тура орта ғасырдағы түркі тілдерінде де, қазіргі түркі тілдерінің бірқатарында кездеседі. Кіші Қарахандықтарда, орта ғасырдағы ұйғыр тілінде бекініс, қамал мағыналарын білдірген. Сонымен бірге түрік тілінде дура есікті жауын-шашыннан қорғау үшін жасалған жоғарғы жағындағы қалқа мағынасын білдірген. Түркімен тілінде тосқауыл мағынасы да бар (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, 2001). XVIII–XIX ғасырлардан бастап хакас халқының тұрмысына орыс типіндегі бөренеден салынған үйлер — тура ене бастайды. Кейбір жағдайларда тура сөзі иб сөзімен синоним ретінде қолданылады. Хакас тілінде тура сөзі «ғимарат, үй, там» ұғымын білдіреді. Мысалы: ағас тура — «ағаш үй», аалдағы тура — «ауылдағы там», тас тура — «тас үй». «Үй, там» мағынасында тура сөзі хакас, алтай тілдерінен басқа түркі тілдерінде кездеспейді (Абдина, 2019). Қазақ тілінде тұрақ сөзінің мекен, тұратын жай, орын мағыналары бар (Radziievskaya, 2010). Кейбір түркологтар тура – үй, елді мекен, сөзін түркілік тур – тұру, тік тұру, етістігімен байланыстырып, бастапқы мағынасы «тұрған орын/тұрақ; паналайтын орын» болғанын көрсетеді. Сонымен бірге кейіннен «паналау орны - үй/қоныс - елді мекен» семантикалық кеңеюі жүрген деп түсіндіреді. Бурят тілінде тура – қала мағынасында қолданылады. Алтай тілінде тура сөзі ауызекі тілде қала мағынасында да кездеседі. Тура тудуш - үй салу. Тура сөзі конор тура – қонақ үй, өскүс балдардың туразы қазақша сөзбе-сөз аударсақ, жетім балалардың үйі деп аударылады, ресми тілде балалар үйі, кейде ауызекі тілде жетімдер үйі деп те атайды. Алтай тілінде қонақ үй айылшылық деп те аталады. Сөздің жасалуына негіз болып тұрған айылшы – қонақ деген мағынаны білдіреді. Сонымен бірге қонақ үй мағынасында коночылық сөзі де қолданылады. Кийинінде мында же ле деген коночылық комплекс тудулар. Кейін мұнда қонақ үй кешені салынды. Коночылық сөзінің түбірі кон етістігі қазақ тіліндегі қон сөзімен сәйкес келеді әрі мағыналары да бір. Ал айылшылық сөзі қонақ бөлме деген мағынада да жұмсалады. Мысалы, «Айылшылық» дейтен кыпка келеле, Арунас Янович айтқан: «Бу сениң шибеең, өргөөң, өзөтөн, өлөтөн жерин». «Қонақтық» дейтін бөлмеге келгенде Арунас Янович айтты: «Бұл сенің қамалың, сарайың, өсетін, өлетін жерің». Қазақ тілінде қонақтық сөзі қонаққа арналған үй мағынасын білдіреді. Мысалы, Үй иелерінің қайда жатуларын сұраса, бұ қонақтық үй екен де, иесі жататын үй басқа екен (С.Мұқанов). Яғни алтай тіліндегі коночылық және қазақ тіліндегі қонақтық сөздерінің мағынасы да, жасалу жолдары да өте жақын.

Қазақ тілінде үйдің ішкі бөліктерін бөлме деп атайды. Бөлме сөзі бұлмә, бөлмө сияқты дыбыстық нұсқаларда татар, башқұрт, қырғыз, ноғай сияқты т.б. түркі тілдерінде

кездеседі. Қазақ тіліндегі бөлме сөзі бөл- етістігіне –ме етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ жалғану жасалған. Дегенмен бұл сөз бұрыннан отырықшы болып, көп бөлмелі үй салып келген татар тілінен ауысуы әбден мүмкін. Қазақ тілінде ауыз үй, ас үй деп бөлмелерді атау дәстүрі де бөлме сөзінің тілімізде 19-20 ғасырда орныққанын аңғартады. Жиырманшы ғасырдың басындағы шығармаларда бөлме сөзі белсенді қолданылады. Мысалы, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында: – О, құрып қал! Аяғым таза, – деп, босағада жатқан дымқыл кенепке аяғын сүйкеп, арғы бөлмеге кірді. Тап-таза екі бөлме. Ауыз бөлмеде ортада үлкен үстел. Жағалай орындық. Осы үзіндіде бөлме сөзі үйдің ішкі бөліктерін білдірген. Ал ауыз бөлме сөзі кіреберіс мағынасында емес, кіреберіске жақын бөлмені білдіргендігі аңғарылады. Сол заманның үй салу дәстүрінде екі бөлмелі үй салу кең тарағаны байқалады. Кіреберіске жақын бөлмені ауыз бөлме – ауыз үй, түп жақтағы бөлмені төр бөлме – төргі үй деп атаған. Мысалы, Бекболат ауыз үйге кіргенде, төргі үйдегі “төрелер” қызу-қызу айтысып жатыр еді. (Ж.Аймауытов) «Ақбілек» романынан алынған осы үзіндіде ауыз үй, төргі үй жеке үйлерді емес, оның ішкі бөлмелерін білдіріп тұр.

Алтай тілінде де кіре берістен алыс түпкі бөлмені төріндегі кып деп айтады. Алтай тілінде үйдің бөлмелерін кып сөзі білдіреді. Мысалы, Улус кирип ле келзе, олардың эзен-амырын да укпай, төріндегі кып жаар жүрүп калар (Б. Укачин) Адамдар кіріп келіп, олардың есен-амандығын да сұрамай, төрдегі бөлмеге кіріп кетеді. Уйуктайтан кыпта бийик белдү элбек ағаш орындар тур – жатын бөлмеде арқалығы биік кең төсектер тұр. Алтай тілінде жатын бөлме – уйуктайтан кып тура аударғанда ұйықтайтын бөлме болады. Алтай тілінде алын кып қазақ тілінде қабылдау бөлмесі деген сөзбен сәйкес келеді. Алтай тіліндегі алын сөзі қазақ тіліндегі алды, алға, сөздерімен түбірлес. Қазақ тілінде алға озды, алға шықты, алдыңғы жағында, алдына алды, алғы шеп деген сөз тіркестерінен мағынасы көмескіленген ал- түбірі алтай тіліндегідей, алдыңғы жақ мағынасымен байланысты екенін көреміз. Қазақ тіліндегі алғаш сөзінің де түбірі ал- екені анық. Қазақ тілінде де, алтай тілінде де алды бір мағынаны білдіреді: туранын алды – үйдің алды. Алтай тіліндегі эжиктегі кып кіреберісті немесе ауыз үйді білдіреді. Сөз тіркесінің бірінші сыңары эжик – есік, яғни қазақша тура аударма жасағанда – есіктегі бөлме. Алтай тілінде кып сөзінің тағы бір мағынасы – кабинет: директордың кыбы – директордың кабинеті. Алтай тілінде карачкы кып – түрме мағынасын білдіреді. карачкы қазақ тіліндегі қараңғы сөзімен сәйкес келеді. Екі сөздің де түбірі қара – түсті білдірумен бірге, қараңғы мағынасын да білдіреді. Мысалы, қара түн, қара түнек дегенде белгілі бір заттың түсін емес, қараңғылық мағынасында қолданылып тұр. Қазақ тілінде де қараңғы үй – түрме мағынасында қолданылуы кездеседі. Мысалы, Қараңғы үй терезесі — тұтқын орны, Көгерген көктің жүзі ескі формы.(Абай) Абайдың М.Лермонтовтан аударған «Тұтқындағы батыр» өлеңінде қараңғы үй түпнұсқадағы темница сөзіне балама ретінде алынған. Алтай тілінде карануй жер, түрме сөздері түрме мағынасында жұмсалады. Қазақ тілінде де, алтай тілінде де қараңғы үй – карачкы кып перифраз ретінде қолданылатыны байқалады.

Қорытынды

Жүргізілген салыстырмалы зерттеу қазақ және алтай тілдеріндегі үй-жайға қатысты лексиканың тарихи, семантикалық және лингвомәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері бұл лексикалық қабаттың екі тілде де ортақ түркілік негізден бастау алатынын, сонымен бірге әр тілдің тарихи дамуы мен мәдени тәжірибесіне байланысты өзіндік ерекшеліктері де қалыптасқанын көрсетті.

Екі тілде де баспана ұғымын білдіретін ортақ атаулар кездескенмен, олардың қолданылу ерекшеліктері мен мағыналық жіктелуінде айырмашылықтар байқалады. Бұл жағдай әсіресе үй / үй сияқты базалық атаулардың тарихи бірлігінен көрініс береді. Қазақ тілінде үй сөзі жиі қолданылып, ядролық лексема қызметін атқарса, алтай тілінде айыл, тура сияқты атаулар кеңірек қолданылады. Алтай тілінде үй лексемасының қолданысы сирек. Бұл айырмашылықтар туыстас тілдердің семантикалық жүйесінде тарихи-мәдени факторлардың маңызды рөл атқаратынын көрсетеді. Сонымен бірге екі тілдегі бірқатар атаулардың ортақ түркілік этимологиялық негізі олардың генетикалық байланысын айғақтайды.

Зерттеу нәтижелері үй-жай лексикасының тек материалдық мәдениетті сипаттайтын атаулар жиынтығы ғана емес, сонымен бірге этностың дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және отбасылық қатынастар жүйесін бейнелейтін маңызды мәдени код екенін көрсетті. Үй ұғымының мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестерде және туынды сөздерде кеңінен көрініс табуы оның символдық және концептуалдық мәнін айқындайды. Екі халықтың тілдік санасында да отбасын құру үй ұғымымен байланыстырылады. Ер мен әйелдің үйдегі сакралды міндеттері екі халықтың тілдік санасында да айқын таңбаланған.

Зерттеу нәтижелері қазақ және алтай халықтарының көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты үй-жай атауларының қалыптасуына елеулі ықпал еткенін көрсетті. Сондай-ақ үйдің ішкі құрылымына қатысты атаулардың қалыптасуында кеңістікке негізделген семантикалық модельдердің маңызды екені анықталды. Қазақ тіліндегі ауыз үй, төр үй сияқты атаулар мен алтай тіліндегі төріндегі кып, алын кып сияқты тіркестер тұрғын кеңістіктің функционалдық ұйымдасуын көрсететін лексикалық жүйені қалыптастырады. Кейбір атаулардың перифраздық және метафоралық сипатта қолданылуы тілдің мәдени-символдық мүмкіндіктерін айқындайды.

Жалпы алғанда, үй-жай лексикасы халықтың материалдық мәдениетін ғана емес, тарихи тәжірибесі мен дүниетанымын да сақтайтын маңызды тілдік қабат болып табылады. Зерттеу нәтижелері түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексиканы салыстырмалы тұрғыдан зерттеуге қосымша дерек беріп, болашақта үй-жай лексикасының тарихи-семантикалық эволюциясын кеңірек түркілік материал негізінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Мүдделер қақтығысы, алғыс айту және қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ. AP26104289 «Табиғат – Адам – Тұрмыс» үштігі тілдік репрезентациясының этномәдени кодтары мен когнитивтік құрылымдары (қазақ және басқа түркі тілдеріндегі тұрмыстық лексика бойынша салыстырмалы талдау) гранттық жобасы шеңберінде зерттеу жүргізіліп, мақала әзірленді

Авторлардың қосқан үлесі. Бибеков Қ.Т. – эмпирикалық материалды жинақтап, әдеби шолу жасады, Сарекенова Қ.Қ. – мақаланы сыни тұрғыдан қайта қарап, деректердің дұрыстығын тексерді, Оразғалиева Л.М. – ғылыми-зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап, жинақталған материалды талдады.

Әдебиеттер тізімі

Абдина, Р. П. (2019) Наименования жилищ и зональных мест традиционной юрты в хакасском языке. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота. 166–171.

Баскаков, Н. А. (1960), Тюркские языки. Москва.

- Боктаева, В. Л. (2016), Анализ лексических единиц лексико-тематической группы «дом» (на материале английского и русского языков). Вестник Калмыцкого университета. 58-65.
- Древнетюркский словарь, (1969). Ленинград, Наука.
- Ерленбекова, Н. В. (2005), Бытовая лексика алтайского языка. Уфа.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (2011). Алматы. Том 14.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі, (2011). Алматы. Том 15.
- Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, (2005). Алматы, Арыс.
- Масанов, Н. Э. (1995), Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы: Социнвест; Москва: Горизонт.
- Сағидолда Г., Жылқыбай Г., Құттымұратова Ы., (2022), Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша). Ясауи университетінің хабаршысы. 20-36. DOI: <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>
- Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. (2001). Москва: Наука.
- Чайчина Е. И., (2014), Названия жилищ в алтайском языке. Малочисленные этносы в пространстве доминирующего общества: практика прикладных исследований и эффективные инструменты этнической политики. Кемерово: Практика.
- Чумакаев, А. Э. (отв. ред.) (2018). Алтайско-русский словарь. Горно-Алтайск.
- Abenaitwe, J. (2025). The Concept of Home: Cultural Perspectives and Personal Reflections. Kampala: Kampala International University, 7(3), 63-67. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3533_the-concept-of-home-cultural-perspectives-and-personal-reflections.pdf (accessed: 11.03.2026).
- Radziievskia S., (2010), The Home Concept as the Set of Meanings in Poetic Text. Linguistic Studies. 307-324.

К.Т. Бибек¹, К.К. Сарекенова², Л.М. Оразғалиева³

^{1,2}*Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан*

³*Astana IT University, Астана, Казахстан*

Сравнительно-лингвистический анализ название жилищ в казахском и алтайском языках

Аннотация. В статье бытовая лексика, связанная с наименованиями жилища в казахском и алтайском языках, рассматривается в сравнительно-лингвистическом аспекте. Цель исследования – выявить историческую основу, семантическую структуру и лингвокультурное содержание названий жилища в двух родственных языках. В ходе исследования использованы историко-сравнительный, лексико-семантический, описательный, систематизационный и лингвокультурологический методы. Эмпирическим материалом послужили толковые, диалектологические и этнографические словари казахского и алтайского языков, а также тексты различных функциональных стилей. Результаты исследования показывают, что лексика, связанная с наименованиями жилища в казахском и алтайском языках, восходит к общетюркской основе, однако в процессе исторического развития и под влиянием культурного опыта в каждом из языков сформировались собственные лексико-семантические особенности. В казахском языке лексема *үй* выступает в качестве ядра номинации понятия «жилище», тогда как в алтайском языке более активно употребляются лексемы *айыл*, *тура*. Установлено также, что названия жилища отражают не только материальную культуру, но и выполняют функцию культурного кода, репрезентируя мировоззрение этноса, семейные отношения, социальную структуру и представления о пространстве. Полученные результаты вносят вклад в сравнительное изучение бытовой лексики тюркских языков и создают основу для дальнейшего исследования историко-семантической эволюции названий жилища на более широком тюркском материале.

Ключевые слова: лексика жилища, бытовая лексика, сравнительная лингвистика, лексико-семантический анализ, лингвокультурология.

Dwelling-Related Vocabulary in the Kazakh and Altai Languages: a Comparative Linguistic Analysis

Abstract. The article examines household vocabulary related to the names of dwellings in the Kazakh and Altai languages from a comparative linguistic perspective. The aim of the study is to identify the historical foundations, semantic structure, and linguocultural content of dwelling-related terminology in these two related languages. The research employs historical-comparative, lexical-semantic, descriptive, classificatory, and linguocultural methods. The findings demonstrate that the vocabulary associated with dwelling names in Kazakh and Altai originates from a common Turkic lexical base; however, due to historical development and cultural experience, each language has developed its own lexical-semantic features. In Kazakh, the lexeme *üy* functions as the core designation of the concept “dwelling,” whereas in Altai the lexemes *ayıl* and *tura* are more actively used to denote this concept. It has also been established that dwelling terminology reflects not only material culture but also functions as a cultural code representing the worldview of the ethnic group, family relations, social structure, and spatial perception. The results contribute to the comparative study of household vocabulary in Turkic languages and provide a basis for further research into the historical and semantic evolution of dwelling terminology using broader Turkic linguistic material.

Keywords: dwelling vocabulary, household vocabulary, comparative linguistics, lexical-semantic analysis, linguocultural studies.

References

- Abdina, R. P. (2019) Naimenovaniya zhilishch i zonal'nykh mest traditsionnoi yurty v khakasskom yazyke [Names of dwellings and zonal places of the traditional yurt in the Khakass language]. *Philological sciences. Theoretical and practical issues*. Tambov: Gramota. 166-171. [in Russian]
- Baskakov, N. A. (1960), *Turkskie yazyki* [Turkic languages], Moscow. [in Russian]
- Boktayeva, V. L. (2016), Analiz leksicheskikh edinits leksiko-tematicheskoi gruppy «dom» (na materiale angliiskogo i russkogo yazykov) [Analysis of lexical units of the lexical-thematic group “house” (based on the English and Russian languages)], *Bulletin of Kalmyk University*. 58-65. [in Russian]
- Drevneturkskii slovar' [Old Turkic Dictionary], (1969). Leningrad, Science. [in Russian]
- Erlimbekova, N. V. (2005), *Bytovaya leksika altaiskogo yazyka* [Everyday vocabulary of the Altai language], Ufa. [in Russian]
- Kazakh adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (2011), Almaty. Volume 14. [in Kazakh]
- Kazakh adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language] (2011), Almaty. Volume 15. [in Kazakh]
- Kazakh tilinin aimaktyk sozdigi [Regional dictionary of the Kazakh language], (2005), Almaty, Arys. [in Kazakh]
- Masanov, N. E. (1995), *Kochevaya tsivilizatsiya kazakhov: osnovy zhiznedeyatel'nosti nomadnogo obshchestva* [The nomadic civilization of the Kazakhs: the foundations of life of a nomadic society], Almaty: Sotsinvest; Moscow: Gorizont. [in Russian]
- Sagidolda G., Zhylkybay G., Kuttumuratova Y., (2022), Turmystyq leksikanyn etnomadeni mazmuny (qazaq, qaraqalpaq, qyrghyz tilderi materialdary boiynsha) [Ethnocultural content of everyday vocabulary (based on materials from the Kazakh, Karakalpak, and Kyrgyz languages)], *Bulletin of Yasawi University*. 20-36. DOI: <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02> [in Kazakh]
- Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov. Leksika [Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Vocabulary], (2001). Moscow: Nauka. [in Russian]
- Chaichina, E. I., (2014), *Nazvaniya zhilishch v altaiskom yazyke* [Names of dwellings in the Altai language], Small ethnic groups in the space of a dominant society: applied research practices and effective instruments of ethnic policy. Kemerovo: Praktika. [in Russian]

Chumakayev, A.E. (ed.) (2018). Altaisko-russkii slovar' [Altai-Russian dictionary]. Gorno-Altai. [in Russian]

Abenaitwe, J. (2025). The Concept of Home: Cultural Perspectives and Personal Reflections. Kampala: Kampala International University, 7(3), 63-67. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3533_the-concept-of-home-cultural-perspectives-and-personal-reflections.pdf (accessed: 11.03.2026). [in English]

Radziievska S., (2010), The Home Concept as the Set of Meanings in Poetic Text. Linguistic Studies. 307-324. [in English]

Авторлар туралы мәліметтер:

Бибеков Қаныш Тлеужанұлы – хат-хабар үшін автор, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Оразғалиева Лаура Муратбековна – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Kanysh Bibekov – corresponding author, Candidate of Philology, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Karlygash Sarekenova – Candidate of Philology, Acting Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Laura Orazgalieva – Candidate of Philology, Associate Professor, Astana IT University, Astana, Kazakhstan. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Бибеков Қаныш Тлеужанұлы – кандидат филологических наук, и.о. профессора, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: kanysh.bibekov@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2850-9637.

Сарекенова Қарлығаш Құрманғалиқызы – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: sareke.kk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1383-2247.

Оразғалиева Лаура Муратбековна – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Astana IT University, Астана, Казахстан. E-mail: lauraorazgalyeva@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7795-1339.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).